

Andrzej Starczewski

Polichromia kościoła bł. Doroty z Mątów Wielkich w Elblągu

Studia Elbląskie 2, 147-160

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POLICHROMIA KOŚCIOŁA BŁ. DOROTY Z MĄTÓW WIELKICH W ELBLĄGU

W średniowieczu sztuka była w przeważającej mierze domeną świata religii. Styl romański i gotyk nierozzerwalnie związane były z miejscami kultu religijnego. Ich wystrój nie był dziełem przypadku, lecz miał charakter wybitnie teologiczny. *Wszystkie kościoły, z wyjątkiem niektórych kościołów zakonnych, były teatrem barw i, jak je nazywano, „ilustrowanymi Bibliami” dla ludu. Sąd ostateczny nad łukiem prezbiterium, Chrystus lub Maryja w absydzie, święci i sceny biblijne ze Starego i Nowego Testamentu wzdłuż ścian, wszystkie te obrazy miały w ciągu lat utrwalić się w świadomości wiernych, tym bardziej, im bardziej wyraziste i proste były obrazy, które przedstawiały osoby i które opowiadały historię w sposób nieskomplikowany, bez zbędnych szczegółów odwracających uwagę*¹. Był to klasyczny przykład „alfabetu obrazkowego” przeznaczony dla rzesz osób niepiśmiennych i niewykształconych. Takie dzieło sztuki zwracało się w pierwszym rzędzie do wiernych, pośród których dominowali analfabeci: na prowincji, w wiejskich kościołach, w uproszczonym malarstwie, które do zrozumiałej formuły narracyjnej syntetyzowało przekaz treściowy. Działo się tak zarówno w romańskich czy gotyckich świątyniach prowincjonalnych, czy w monasterach cesarstwa bizantyjskiego, a później na terenach objętych przez prawosławie². Sztuka spełniała więc tu rolę nie tylko estetyczną, lecz także edukacyjną i teologiczną. Ze względu na dominującą rolę Biblii sztukę tę nazywano *Biblia pauperum*, czyli Biblią dla ubogich.

Typowym przykładem *Biblia pauperum* znajdującym się na terenie diecezji elbląskiej jest kościół bł. Doroty z Mątów Wielkich w Elblągu. Kościół ten jest rekonstrukcją świątyni z Kaczynosu i ukazuje niezwykle bogactwa ikonograficzne, przez które starano się przekazać treści biblijne i teologiczne. Malarstwo tego kościoła jest szczególnie starannie zaprojektowaną historią biblijną, która do dzisiaj nie znalazła swego monograficznego opracowania. Przesłaniem niniejszego artykułu jest więc nie tylko analiza historyczna lecz także próba systematyzacji malarstwa kościoła bł. Doroty.

¹ M.D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, t. II, Warszawa 1988, s. 216.

² T. Chrzanowski, *Inspiracje biblijne w sztuce*, AK 443 (1983), s. 33.

HISTORIA KOŚCIOŁA

Kaczynos, wieś na Żuławach Małych, leży po prawej stronie Nogatu. Znajduje się ona na terenie gminy Stare Pole. Administracyjnie należy do parafii Królewo. Pierwszy znany przywilej lokalizacyjny Kaczynosu pochodzi z roku 1367. Został on nadany przez Wielkiego Mistrza Krzyżackiego Winryka von Kniprode³. Bernard Schmid podaje za Dormannem⁴, iż pierwszym jej zarządcą był Hans Arnold. Według książki procentowej „Kaczennaze” miał wówczas 8 włók. Nazwa miejscowości została zapisana w malborskiej ksiąźce konwentu (lata 1399–1412) jako Kaczgnose, Caczinnase, Kaczennase. Można więc sądzić, że nazwa ta nie posiadała niemieckiego pochodzenia. W katolickich aktach wizytacji Kościoła z roku 1637 wioskę nazywano Kacinos, a także Kaczinos⁵. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego z 1882 roku podaje nazwę Kaczy Nos. W języku niemieckim wioskę nazywano Katznase.

Od niepamiętnych czasów Kaczynos należał do parafii Królewo, a *kościół z dawna katolicki przeszedł wcześniej w ręce luterańskie*⁶. W Królewie mieszkali wówczas luterańscy kaznodzieje. W latach 1570–1617 odprawiali oni swą liturgię w wiejskim dworze. *Obrządek luterański w Kaczynosie zaczęto w kościele obchodzić w 1575 roku*⁷. W roku 1618 powołano pierwszego pastora. Był nim pastor Brandamus Regius. W roku 1637 nazywa się on *praedicans foretur in Kacinos*⁸. Najstarsza data zachowana w kościele to rok 1626. Była ona wyrzeźbiona na jednej z ławek.

W roku 1705 wybudowano nowy kościół. We wschodnim przedsionku widniał napis: „ANNO 1706 DEN 7 AUGUST”. Kościół ten stał na południowym krańcu wsi, na terenie dworskim należącym do Adolfa Zimmermanna. W roku 1882 w 33 domach Kaczynosu mieszkały 403 osoby; w tym katolików – 197, natomiast ewangelików – 206.

Dnia 25 marca 1888 roku, w drugi dzień świąt wielkanocnych, w Janówce nastąpiło przerwanie tamy na rzece Nogat. Spowodowało to zalanie Małych Żuław. Powódź mocno uszkodziła znajdujący się już w złym stanie kościół. W 1907 roku świątynia zawałiła się. Dlatego już 7 sierpnia 1906 roku położono kamień węgielny pod budowę nowego kościoła. Dnia 31 marca 1907 roku, pod nadzorem powiatowego inspektora budowlanego Herrmanna, budowa została zakończona. Pracą kierował regionalny budowniczy Charisius. Poświęcenia kościoła dokonano 4 października 1907 roku. Łączne koszty budowy wynosiły 44.622 marek. Najwyższa darowizna na ten cel wynosiła 14.220 marek.

W czerwcu 1901 roku komisja ministerialna dokonała oględzin starego kościoła. Na tej podstawie wydała propozycje odnośnie stylu budowy nowej świątyni,

³ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1882, s. 234–235.

⁴ B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Bd. IV, Marienburg – Danzig 1919, s. 69.

⁵ *Visitaciones Decanatus Christburgenis ab anno c. 1785–1794*, Folia 151, s. 302; *Actum Königsdorf vul Actu Visitationis Decanalıs. Die 5 Julii 1786 espendite*, b.m.w., s. 114.

⁶ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, dz. cyt., s. 234–235.

⁷ Tamże, s. 234–235.

⁸ Tamże, s. 234–235.

które w trakcie prac zrealizowano. Według tych wytycznych w nowym kościele zostało wykorzystane stare wyposażenie wnętrza. Warunkowało to zachowanie starych form przestrzeni we wszystkich trzech rozmiarach oraz powtórzenie zewnętrznej architektury starego kościoła. Nowym dodatkiem była tylko dobudowana wieża od strony zachodniej. Później dodano jeszcze nowy przedsionek do zakrystii od strony południowej. W takim stanie architektonicznym kościół zachował się do roku 1981.

W latach 1945–1979 kościół nie miał własnego zarządcy ani nie sprawowano w nim obrzędów liturgicznych. Nie dziwi więc, że ulegał dewastacji i rozkradaniu swego bogatego wnętrza. *Kościół ten przetrwał w stanie nienaruszonym wojnę, lecz mimo starań miejscowej ludności i proboszcza z Królewa nie został przekazany katolikom. Urządzono w nim magazyny i oborę dla owiec*⁹. Na polecenie Wojewódzkiego Biura Dokumentacji Zabytków w Elblągu 25.02.1963 roku sporządzono karty informacyjne dotyczące dekoracji malarskiej w kościele w Kaczynosie. Dokumentację sporządziła Aleksandra Kunicka i Bogna Jakubowska.

W roku 1979 ks. infułat Mieczysław Józefczyk podjął starania, by ratować niszczący kościół. Powstała myśl przeniesienia kościoła z Kaczynosu do Elbląga, aby tu stworzyć skansen budownictwa żuławskiego i jednocześnie uratować od zagłady cenny zabytek lokalnej architektury. Miał on także służyć do celów kultowych. Na polecenie Przedsiębiorstwa Konserwacji Zabytków w Gdańsku Maria Gawryluk wykonała dokumentację przedprojektową (inwentaryzację, orzeczenie konstrukcyjne, orzeczenie mykologiczne, koncepcję architektoniczno-urbanistyczną) kościoła w Kaczynosie, na podstawie której miała nastąpić rekonstrukcja. Dnia 18.12.1980 roku ks. infułat Mieczysław Józefczyk wystosował pismo do ks. bpa Józefa Glempa – Ordynariusza Diecezji Warmińskiej – z prośbą o wydzielenie placu z terenu parafii św. Mikołaja w Elblągu i ustanowienie samodzielnej parafii bł. Doroty z Matów Wielkich, w południowo-wschodniej dzielnicy Elbląga. Dekretem Nr 173/81 z 18.01.1981 roku Biskup Warmiński erygował nową parafię. Dnia 04.03.1981 roku ks. Bronisław Trzcziński zostaje mianowany administratorem nowej parafii (Dekret Biskupa Warmińskiego Nr 486/81 z dnia 04.03.1981), by organizować i kierować pracami związanymi z przeniesieniem kościoła. Nowym miejscem kościoła była posesja przy ul. Rawskiej 16a, stanowiąca hipoteczną własność Ludwika Gnoińskiego, którą dnia 15.09.1980 roku ofiarował dla nowo powstałej parafii. *Spełniając wolę mojego zmarłego ojca Antoniego Gnoińskiego ofiarowania pod budowę kościoła placu o powierzchni 1,20 ha niniejszym aktem darowuję ten plac w imieniu własnym i wszystkich osób moje prawa reprezentujących parafii św. Mikołaja w Elblągu. Wyżej wymienione pole znajduje się przy ul. Rawskiej 18 posiada wymiary 90 m wzdłuż ulicy i 133 m w linii prostopadłej do ulicy*¹⁰. Dnia 4.05.1981 roku, po otrzymaniu zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu, rozpoczęto prace rozbiórkowe kościoła w Kaczynosie przy nadzorze PP PKZ. Urząd Miejski w Elblągu, Wydział Architektury Nadzoru Budowlanego i Ochrony Środowiska decyzją z dnia 08.01.1983 wydał pozwolenie na budowę kościoła.

⁹ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chryścijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 356.

¹⁰ Akta darowizny z dnia 15.09.1980, w posiadaniu parafii Bł. Doroty z Matów w Elblągu.

Rozpoczęto prace rekonstrukcyjne zachowując bardzo wiernie styl architektoniczny kościoła. Jedynym nowym elementem było podpiwniczenie, które zostało wykorzystane na dolny kościół o nowoczesnym wystroju. Przy odbudowie wykorzystano niecałe 20% materiałów ze starego kościoła. Suma nakładów inwestycyjnych poniesionych przez parafię na przeniesienie i rekonstrukcję kościoła i plebanii w roku 1981 wyniosła 5.816.000 złotych.

Dnia 6.12.1984 roku zakończono odbudowę kościoła w stanie surowym. Połączona ona została z poświęceniem kamienia węgielnego dokonanego przez ks. bp. Jan Obłąka – Ordynariusza Diecezji Warmińskiej. Dnia 25.12.1984 roku została odprawiona pierwsza Msza św. w odbudowanym kościele i nastąpiło rozpoczęcie prac wykończeniowych oraz rekonstrukcyjnych, a także konserwatorskich wnętrza kościoła. Półtorej roku później, 12–13 II 1986 roku ks. bp Julian Wojtkowski dokonuje pierwszej wizytacji duszpasterskiej parafii i eryguje drogę krzyżową w kościele. Po zakończeniu rekonstrukcji kościoła 1.10.1986 r. ks. kard. Józef Glemp, w otoczeniu księży biskupów warmińskich i księdza biskupa łomżyńskiego oraz licznie zgromadzonego duchowieństwa i wiernych, dokonuje konsekracji kościoła bł. Doroty z Mątów Wielkich.

Ofiarodawcami na rzecz odbudowy kościoła byli: ks. bp Jan Obłąk – 105.000 zł (8.10.1981), ks. abp Edmund Piszcz – 3.000 dolarów, Europäischer Hilfsfonds z Wiednia – 13.600 dolarów. Również Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu, w trybie Uchwały Nr 179/78 Rady Ministrów, dofinansował rekonstrukcję kościoła w latach 1982–1986 na sumę 9.859.000 złotych. W Odlewni i Naprawie Dzwonów w Przemyśle u pana Jana Felczyńskiego powstał dzwon do kościoła w Elblągu o wadze 120 kg (w Kaczynosie były dwa dzwony o wadze 120 i 170 kg). Jest na nim napis:

Bł. Dorota z Mątówów

„by żywych zwoływał, a umarłych oplakiwał”

ufundowali wierni Parafii p. wez. Bł. Doroty z Mątówów w Elblągu, wrzesień 1993¹¹

HISTORIA OBRAZÓW Z POEWANGELICKIEGO KOŚCIOŁA W KACZYNOSIE

A) Dekoracja malarska empor

Ewangelicki kościół w Kaczynosie posiadał empory, które usytuowane były na trzech ścianach: wschodniej, południowej i zachodniej. Ściana północna, przy której mieściła się ambona, pozostawała wolna. Wymiary empor wynosiły: wysokość balustrady – 1,4 m, długość empory wschodniej i zachodniej – 8 m, południowej – 13,5 m. Balustrady galerii były wyłożone płytami ujętymi w ramy.

¹¹ J. Wiśniewski, *Epoka i życie błogosławionej Doroty z Mątów*, Elbląg 1996, s. 98. — (Spór o nazwę fleksyjną: Błogosławiona Dorota z MAȚÓW, a nie z „Mątówów” ani „Mątowych”: „Niech więc imienniczki, władze kościelne i modlący się zwracają się o opiekę bł. Doroty z Mątów, a nie: gwarowo z Mątówów, archaicznie i anachronicznie z Mątew i nie rusycystycznie z Mątowych”).

Na emporach znajdowało się 25 płycin¹². Płyciny wypełnione były ośmiobocznymi malowidłami z trójkątnymi kaboszami w narożnikach. Malowane były techniką olejną na podłożu drewnianym. Wymiary poszczególnych płycin wynoszą: 78,5 × 65,5 cm¹³. Przypuszcza się, że obrazy były skomponowane na wzorach miedziorytniczych. Kompozycja malowideł jest symetryczna, postacie potraktowane są linearnie. Zauważa się charakterystyczne przerysowania postaci, o nie zawsze udanych proporcjach. Figurom brakuje wyraźnego zarysu i starannego wykonania. Plamy farb często muszą uzupełniać szczegóły obrazu. Namalowane postacie są gdzieśgdzie zniekształcone, a żydowskie rysy twarzy nadają im nieco szorstki wygląd. Jednak w całości są dobrze ujęte, a z większej odległości wyglądają naturalnie. Dobór farb jest dobry, zharmonizowany kolorystycznie. Całość świadczy o dobrym poziomie ówczesnego rzemiosła.

Pod każdym obrazem znajdował się napis ułożony na podstawie fragmentów Pisma św., określający jego treść. Wersety ułożone były w trzech rzędach – wierszowane, pisane minuskułą gotycką w języku niemieckim. Autorem sentencji był ówczesny pastor Heinrich Porsch¹⁴. Na przykład sentencja pod obrazem „Chrystus w ogrodzie oliwnym” brzmiała:

*O bitterer Kelch voll Angst und Weh!
Ist's möglich, daß er von mir geh;
Mein Vater, doch dein Will gescheh¹⁵.*

Balustrady wszystkich trzech empor zwieńczone były gzymsem parapetowym na kroksztynach. U dołu zakończone bogatym ornamentem ażurowym wyciętym w desce.

Empora wschodnia

Założona wzdłuż ściany wschodniej, połączona była z emporą południową. Balkon wsparty był na spiralnie rzeźbionym słupie ustawionym na osi kościoła. Balustrada była rozczłonkowana dziewięcioma płycinami. Środkowe płyciny (piąta i szósta) pozbawione były malowideł, ponieważ były przesłonięte nastawą ołtarzową. Obrazy porozdzielane były listwami o szerokości 20 cm, na których namalowano girlandy kwiatowo-owocowe. Poniżej parapetu, nad obrazami znajdowały się inskrypcje pisane minuskułą gotycką:

*Diseses Chor zu Gottes Ehren
Und der Kirchen Schmuck zu mehren
Ließen Gottergebene Vier
Jung Gesellen Mahlen hier Anno 1718.
Andreas Damm Johann Wunderlich
Jacob Wunderlich Samuel Gräber¹⁶.*

¹² B. Schmid, dz. cyt., s. 74.

¹³ M. Gawryluk, *Wyposażenie ruchome kościoła w Kaczynosie. Dokumentacja opisowo-fotograficzna*, Elbląg 1979, s. 4.

¹⁴ B. Schmid, dz. cyt., s. 75.

¹⁵ Tamże, s. 75.

¹⁶ Tamże, s. 74.

Dekoracja malarska została wykonana na tej emporze w 1718 roku przez miejscowego rzemieślnika na polecenie czterech czeladników: Andreasa Damma, Johanna i Jacoba Wunderlich oraz Samuela Gräbera.

Parapet empory przeniesiony został ze starego kościoła do nowo wybudowanego w 1907 roku¹⁷. Płyciny na tej emporze, patrząc od strony północnej¹⁸, umieszczone były według następującej kolejności:

1. Stworzenie Ewy
2. Grzech pierworodny¹⁹
3. Wypędzenie z raju
4. Pejzaż
- 5 i 6. Płyciny przystłonięte nawą ołtarzową
7. Pejzaż
8. Kain i Abel
9. Potop.

Wierszowane napisy znajdujące się pod tymi obrazami (dotyczące obrazów o treści biblijnej), uległy zniszczeniu i nie są znane. Od roku 1980 malowidła są własnością parafii bł. Doroty w Elblągu.

Empora południowa

Założona wzdłuż ściany południowej, połączona była pod kątem prostym z emporami wschodnią i zachodnią. Balkon wsparty był na trzech spiralnie rzeźbionych słupach, ustawionych od siebie w równych odległościach. Balustrada zwieńczona prostym parapetem u dołu była wykończona ażurowo dekorowaną listwą. Całość rozczłonkowana była prostokątnymi płycinami, mieszczącymi ośmioboczne obrazy. Płyciny porozdzielane były wąskimi deskami z malowanym ornamentem girland. Poniżej parapetu nad obrazami, na wzór empory wschodniej, znajdowała się inskrypcja pisana minuskułą gotycką. Napis brzmi:

*Zu Gottes Ehre des Tempels Zierde und seinem gedächtnis
hat der Weyland Ehren haffte und Wolgeachte Gesell
Andreas Waghoß disponiret daß dieses Chor dem
ersten gleich gemahlet werde, welches dessen Erben
die wolgeachten Johann Wunderlich Mitnachbar in Katznase
und Christian Waghoß Mitnachbar in Jionasdorf
röhmlich vollföhret. Anno 1728*²⁰

Z inskrypcji tej dowiadujemy się, że malowidła zostały wykonane w 1728 roku na chwałę Boga dla upiększenia świątyni i uczczenia pamięci czcigodnego Weylanda. Praca została wykonana z inicjatywy czeladnika Andreasa Waghoßa, na wzór istniejących już polichromii empory wschodniej. Dekorację malarską wykonali Johann Wunderlich z Kaczynosu i Christian Waghoß z Janówki.

¹⁷ Tamże, s. 70.

¹⁸ Tamże, s. 74.

¹⁹ Karty inf. Wojewódzkiego Biura Dokumentacji Zabytków w Elblągu (dalej = WBDZ) podają tytuł: Adam i Ewa.

²⁰ B. S c h m i d, dz. cyt., s. 74.

Płytciny znajdujące się na emporze południowej stanowiły dalszy ciąg przedstawień z empory wschodniej. Obrazy umieszczone były według następującej kolejności²¹:

1. Przymierze Noego z Bogiem
2. Noe²²
3. Wieża Babel
4. Abraham wyruszający w drogę
5. Abraham i Melchizedek
6. Abraham gości aniołów²³
7. Lot z córkami
8. Wąż miedziany²⁴
9. Chrystus w Getsemani
10. Pocałunek Judasza
11. Chrystus przed Kajfaszem
12. Chrystus przed Piłatem
13. Biczowanie
14. Dźwiganie krzyża²⁵
15. Ukrzyżowanie.

Malowidła skomponowane są przeważnie diagonalnie. Postacie, ekspresyjne, malowane śmiałymi pociągnięciami pędzla, są niezwykle sugestywne, zniewalające prawdą przeżycia. Na każdym obrazie znajduje się dość sporo detali, a w tle widać malownicze pejzaże. Kolorystyka malowideł jaskrawa, z wyraźnymi akcentami czerwieni. Pod każdym obrazem był napis w języku niemieckim pisany minuskułą gotycką. Napis odnoszący się do malowideł Abraham gości aniołów i Lot z córkami nie jest znany, ponieważ deski z tymi tekstami nie zachowały się. Parapet empory południowej przeniesiony został ze starego kościoła do nowo wybudowanego w 1907 roku²⁶.

Stan zachowania z 1979 roku przedstawiał się następująco²⁷: płytciny Abraham gości Aniołów i Lot z córkami były wyłamane. Na warstwie malarskiej znajdowały się liczne spęknięcia oraz zatarcie i zaciemnienie werniksu. Brakowało fragmentu dolnej listwy z podpisami a niektóre litery inskrypcji zostały zatarte. Widoczne były również znaczne ubytki ornamentu ażurowego, podwieszono pod balkonem. Obrazy z tej empory w 1979 roku zdeponowano w parafii św. Jerzego w Elblągu. W 1982 roku zostały przekazane do parafii bł. Doroty. Po konserwacji zostały umieszczone na emporach tego kościoła. Na emporze południowej, w kolejności od płytciny Lot z córkami: Przymierze Boga z Noem, Noe, Wieża Babel, Abraham wyruszający w drogę, Abraham i Melchizedek. Na emporze zachodniej, w kolejno-

²¹ Tamże, s. 74.

²² M. G a w r y ł u k, *Wyposażenie...*, s. 7, podaje tytuł: Noe upojony winem; Karty inf. WBDZ podają tytuł: Noe buduje arkę.

²³ M. G a w r y ł u k, dz. cyt., s. 8, podaje tytuł: Gościna Abrahama.

²⁴ Tamże, s. 8, podaje tytuł: Wąż spiżowy.

²⁵ Tamże, s. 11, podaje tytuł: Chrystus upada pod krzyżem.

²⁶ B. S c h m i d, dz. cyt., s. 70.

²⁷ M. G a w r y ł u k, dz. cyt., s. 7; Por.: Z. Z. K o w a ł s c y, *Konserwacja obrazów na tablicach drewnianych z kościoła w Kaczynosie a obecnie w kościele parafialnym pw. bł. Doroty w Elblągu, ul. Rawska 16 a*, (maszynopis), Elbląg 1986, s. 1–2.

ści: Wąż miedziany, Tablica inskrypcyjna, Chrystus w Getsemani, Pocałunek Judasza, Chrystus przed Kajfaszem. Na emporze północnej w kolejności: Chrystus przed Piłatem, Biczowanie, Dźwiganie krzyża, Ukrzyżowanie.

Empora zachodnia

Założona była wzdłuż ściany zachodniej kościoła i łączy się z emporą południową. Balkon wsparty był na dwóch spiralnie rzeźbionych słupach. Z narożnika północno-zachodniego nawy prowadziły na nią jednobiegowe schody. Empora rozczłonkowana była jedenastoma prostokątnymi płycinami, mieszczącymi ośmioboczne obrazy o tych samych wymiarach, jak na emporze wschodniej i południowej.

Malowidła, wykonane ok. 1728 roku, stanowią jeden zespół z malowidłami empory południowej. Dekorację malarską wykonali: Johann Wunderlich z Kaczynosu i Christian Waghoß z Janówki²⁸. Balustrada w partii środkowej wysunięta była na odległość 80 cm i stanowiła na tym odcinku podstawę dla prospektu organowego. Umieszczone tam były cztery płyciny z inskrypcjami. Pierwsza od lewej płycina czołowa ryzalitu, o wymiarach 78,5×65,5 cm, tak jak i trzy następne, posiadała biały napis na czarnym tle. Tekst inskrypcji pisany był minuskułą gotycką, rozmieszczony w ośmiu rzędach: *Lobet den Herren in seinem Heiligthum. Lobet ihm in der Föste seiner Macht. Alles waß. Adern hat, lobe den Herrn. Halleluja*²⁹.

Druga płycina ryzalitu posiadała inskrypcję rozmieszczoną w siedmiu rzędach. W górnej partii płycina ozdobiona była płynnymi liniami, stanowiącymi inicjały pierwszego rzędu inskrypcji. Tekst inskrypcji brzmiał: *Lehret und vermahnet euch selbst, mit Psalmen und Lobgesängen, und geistlichen lieblichen liedern, und singet dem Herrn in eurem Hertenzen. Colos : 3 v 16*³⁰

Trzecia płycina czołowa ryzalitu posiada inskrypcję rozmieszczoną w czternastu rzędach: *Zur Ehre Gottes und Zierde Seines Hauses, hat die in Gott = ruhende Tit: Frau Esther Schultzin, geb. Ludwich in verordnet, die Orgel zu mahlen, welches dero [...] Herr Eheliebste, der nun mehro in Gott ruhende Tit. Herr David Schultz [...] Hochmeritirter Trichgraf die = ses klainen Marienburgischen Werders röhmlichst volföhren laßen – Ihre Gedächtniß bleibet im Fragen*³¹.

Czwarta płycina posiada inskrypcję rozmieszczoną w dziewięciu rzędach: *Dancket dem Herrn, Prediget seinen Namen, Thut kund unter den Völkern sein Thun. Singet, spielet und tichtet ihm von allen seinen Wundern. Röhmet seinen heiligen Namen. Es freue sich, die den Herren suchen. Chronica. cap. 17 v 8.9. 10*³².

Na ścianach bocznych ryzalitu empory zachodniej znajdowały się dwie płyciny z namalowanymi pejzażami. Na tej emporze było pięć obrazów o tematyce

²⁸ B. S c h m i d, dz. cyt., s. 74.

²⁹ Karty inf. WBDZ: Zob., Ps 150, 1.2.6.

³⁰ Karty inf. WBDZ.

³¹ Karty inf. WBDZ.

³² Karty inf. WBDZ.

biblijnej. Stanowiły one kontynuację ciągu ikonograficznego empory południowej. Kompozycja malowideł jest symetryczna. Postacie potraktowane linearnie, koloryt jasny z przewagą zieleni i błękitu. Płyciny były także porozdzielane listwami, jak na poprzednich emporach. Pod każdym obrazem był umieszczony napis, dotyczący treści malowidła. W kolejności, od strony empory południowej, obrazy przedstawiały³³:

1. Zdjęcie z krzyża
2. Złożenie do grobu
3. Zmartwychwstanie
4. Wniebowstąpienie
5. Zesłanie Ducha Świętego.

Dwie pierwsze płyciny już w 1963 roku były wyłamane wraz z deską zawierającą podpisy³⁴. Informacji, prócz tytułów dotyczących tych dwóch obrazów, nie posiadamy. Następane trzy obrazy umieszczone były po drugiej stronie – za wysuniętą balustradą.

Stan zachowania z 1979 roku³⁵: empora bardzo zniszczona. Wyłamane dwie płyciny skrzydła południowego empory wraz z balustradą. Zachowane płyciny skrzydła północnego, zniszczone pod wpływem bezpośredniego działania wody. Spowodowało to spękania i ubytki warstwy malarskiej wraz z gruntem. W tym samym roku zachowane płyciny zdeponowano do parafii św. Jerzego w Elblągu. W 1982 roku zostały przekazane do parafii bł. Doroty. Po konserwacji trzy ostatnie obrazy umieszczono na emporze północnej.

B) Dekoracja malarska ścian

W ewangelickim kościele w Kaczynosie ściany pod emporami były obłożone płycinami ozdobionymi obrazami. Malowidła empor i boazerii ścian pochodziły najprawdopodobniej z jednego, miejscowego warsztatu rzemieślniczego. Stanowiły one stylowo jednolitą całość. Na ścianie wschodniej, południowej i zachodniej były umieszczone trzydzieści trzy płyciny. Z tego dwadzieścia pięć to obrazy o tematyce biblijnej – tylko ze Starego Testamentu. Szczególnie liczbowo bogate są sceny z życia Józefa i Mojżesza. Obrazy te nie posiadały sentencji, jakie były umieszczone pod każdym z obrazów na emporach. Jedynie podano miejsce w Biblii, które określało tematykę każdego malowidła. Styl obrazów podobny był do wyobrażeń znajdujących się na emporach. Jednak są one staranniej wykonane. Obrazy posiadały duże plamy barwne, wyraźne pociągnięcia pędzlem i żywą kolorystykę. Postacie ukazane były w ruchu. Większość kompozycji była diagonalna. Jednak z odległości obrazy te nie wyglądają tak żywo, jak malowidła na emporach.

O czasie powstania dekoracji malarskiej na trzech ścianach mówi napis umieszczony w środku ściany południowej. Tablica z tekstem wypełniała ósmą, od lewej strony patrząc kwatere na południowej ścianie kościoła. Była to prostokątna płycina w profilowanym obramieniu o wymiarach 105 × 70 cm³⁶. Inskrypcja pisana

³³ B. S c h m i d, dz. cyt., s. 74.

³⁴ Karty inf. WBDZ.

³⁵ M. G a w r y ł u k, dz. cyt., s. 12—14; Zob., Z.Z. K o w a ł s c y, dz. cyt., s. 3.

³⁶ Karty inf. WBDZ.

jest minuskulą gotycką, ugrą na czarnym tle. Wokół tekstu znajdowała się dekoracja malarska w kolorach białym i żółtym. Zawiera u góry przewiązane wstęgą festony kwiatowo-owocowe. Tekst inskrypcji brzmi:

*Anno 1759 Gott zu Ehren der Kirchen zur Zierde
haben die Vorsteher diese Wand von Legaten
des seel. jung Gesellen Emmanuel Bollhagen, aus Katznaase a: 200 f.
Cap u. Herrn Peter Wulff aus Jonasdorff a: 100 f. zu dero Andecken
mahlen lassen Kirchen Vorstehere
George Winderlich Jacob Willm Heinr.
von Gellern Sael Sielmann³⁷.*

Jak wynika z napisu obrazu te namalowano w 1759 roku. Powstanie dekoracji malarskiej na trzech ścianach umożliwił dar pieniężny czeladnika Emmanuela Bollhagena z Kaczynosu (200 florenów) i Petera Wulffa z Janówki (100 florenów). Dla uczczenia ofiarodawców umieszczono tablicę inskrypcyjną, która podpisana była przez radnych kościoła. Autor obrazów jest nieznan. Przypuszcza się, że obrazy pochodzą najprawdopodobniej z jednego, miejscowego warsztatu rzemieślniczego. W 1907 roku wszystkie obrazy zostały przeniesione do nowego kościoła³⁸.

DEKORACJA MALARSKA ŚCIANY WSCHODNIEJ

Dekoracja ta złożona była z prostokątnych płyty, które mieściły ośmioboczne obrazy. Płyty na tej ścianie ułożone były w dwóch rzędach – dolnym i górnym. Na dolnych płytach ściany wschodniej było przedstawionych pięć pejzaży. Wszystkie umieszczono w profilowanej, brązowej ramie. Wymiary tych obrazów wynoszą: 78,5×65,5 cm³⁹. Malowidła zawierające sceny starotestamentalne ułożone były w górnym rzędzie. Wymiary poszczególnych obrazów: 97×68 cm⁴⁰. Boazeria w górnym rzędzie zawierała dziesięć płyty. Obrazy w nich umieszczone, w kolejności od ściany północnej, przedstawiały⁴¹:

1. Ofiara Abrahama.
2. Izaak błogosławi Jakuba.
3. Sen Jakuba.
4. Walka Jakuba z aniołem⁴².
5. Powitanie Józefa z ojcem.
6. Rebeka przy studni⁴³.
7. Sen faraona⁴⁴.
8. Józef w studni.
9. Abimelech zwraca żonę Abrahamowi.
10. Kwatera pusta.

³⁷ B. Schmid, dz. cyt., s. 77.

³⁸ Tamże, s. 70.

³⁹ Karty inf. WBDZ.

⁴⁰ M. Gawryluk, dz. cyt., s. 16–19.

⁴¹ Kolejność i tytuły obrazów podane za Kartą inf. WBDZ

⁴² M. Gawryluk, dz. cyt., s. 17, podaje tytuł: Walka Jakuba z aniołami.

⁴³ Tamże, s. 18, podaje tytuł: Kobieta w czerwonej bluzie.

⁴⁴ Tamże, s. 18, podaje tytuł: Sen Józefa.

Wszystkie obrazy ze ściany wschodniej w 1979 roku zostały złożone w parafii św. Jerzego w Elblągu. Jesienią tegoż roku zaczęto w tym kościele budowę chóru muzycznego, ponieważ groził zawaleniem. Przy okazji tych prac ozdobiono empore chórową (wymiary: długość 5 m, wysokość 1,55 m) ośmioma obrazami olejnymi na drewnie, które pierwotnie należały do kościoła protestanckiego w Kaczynosie. Obrazy umieszczone były między belkami konstrukcji. Zachowano pierwotną kolejność pomijając obraz z dziewiętej płytki – Abimelech zwraca żonę Abrahamowi. Obraz ten w 1984 roku został umieszczony w kościele bł. Doroty przy wejściu na chór po prawej stronie. Ponadto na wewnętrznej stronie wejścia na chór umieszczono trzy pejzaże (dwa o wymiarach: 85×67 cm, jeden – 85×73 cm). Na jednym z nich przedstawiona jest sylwetka kościoła w Kaczynosie. Pejzaże, podobnie jak obrazy biblijne, pochodzą ze ściany wschodniej. Przed założeniem wszystkie obrazy zostały poddane niezbędnym pracom konserwatorskim. Prace były prowadzone pod kierunkiem Zofii i Zbigniewa Kowalskich z Krakowa. Ukończono je w październiku 1980 roku⁴⁵.

DEKORACJA MALARSKA ŚCIANY POŁUDNIOWEJ

Stanowią ją prostokątne i ośmioboczne płytki w brązowych, profilowanych obramieniach. Wymiary płytek były zróżnicowane. Boazeria poroździelana była listwami z malowanymi girlandami, zakończonymi podwójną kampanullą. Obrazy były utrzymane w ciemnej kolorystyce. Poszczególne przedstawienia posiadają wyraźne akcenty czerwieni i błękitu. Datowanie można odczytać z tekstu inskrypcji wmontowanej w tę ścianę. Malowidła pochodzą z 1759 roku⁴⁶ i przedstawiają sceny starotestamentalne, stanowiące częściowo kontynuację dekoracji malarskiej ściany wschodniej. W kolejności przedstawiają⁴⁷:

1. Dawid z głową Goliata.
2. Sen faraona.
3. Józef objaśniający sny faraonowi.
4. Brak tytułu⁴⁸.
5. Wyruszenie Tobiasza⁴⁹.
6. Sprzedanie Józefa.
7. Bracia Józefa u faraona.
8. Płytka z inskrypcją.
9. Brak tytułu⁵⁰
10. Znalezienie Mojżesza.
11. Kain zabija Abla⁵¹.

⁴⁵ Z. Z. Kowalscy, *Chór muzyczny w kościele św. Jerzego w Elblągu*, Kraków 1981 (maszynopis), s. 1–2.

⁴⁶ B. Schmid, dz. cyt., s. 75.

⁴⁷ Kolejność i tytuły obrazów podane za Kartą inf. WBDZ.

⁴⁸ M. Gawryluk, dz. cyt., s. 23, podaje tytuł: Rydwan.

⁴⁹ Tamże, s. 24, podaje tytuł: Miasto. Wyruszenie Tobiasza (?).

⁵⁰ Tamże, s. 25, podaje tytuł: Uczta u Faraona.

⁵¹ Tamże, s. 26, podaje tytuł: Kain zabija Abla (?).

12. Mojżesz w rozmowie z Bogiem.

13. Mojżesz rozmawia z Bogiem⁵².

W 1984 roku jedenaście obrazów ze ściany południowej ewangelickiego kościoła zostało umieszczonych w kościele bł. Doroty w Elblągu. Po lewej stronie ołtarza, na ścianie północnej – Znalezienie Mojżesza. Po prawej stronie, przy wejściu na chór – Wyruszenie Tobiasza, Dawid z głową Goliata i Kain zabija Abla. Nad wejściem na schody prowadzące na chór – Mojżesz w rozmowie z Bogiem i Mojżesz rozmawia z Bogiem. Po lewej stronie schodów – Sprzedanie Józefa, Sen faraona, Józef objaśniający sny faraonowi i Bracia Józefa u faraona. Przy balustradzie nad wejściem na chór został umieszczony pojedynczy obraz z czwartej płyty (rydwan).

DEKORACJA MALARSKA ŚCIANY ZACHODNIEJ

Dekoracja ta złożona była z jednakowych dużych prostokątnych płyt o wymiarach 120×82 cm⁵³. Boazeria złożona z malowanych płyt, także była poroździelana ozdobnymi listwami. Obrazy w płytach przedstawiające sceny starotestamentalne, malowane były wyraźnymi pociągnięciami pędzla, utrzymane w ciemnych kolorach. Przedstawienia te stanowiły częściową kontynuację dekoracji malarskiej ściany południowej. Jako czas powstania tych malowideł przyjmuje się datę umieszczoną na inskrypcji ściany południowej – rok 1759. Patrząc od strony południowej, umieszczone były w następującej kolejności⁵⁴:

1. Wniebowzięcie Eliasza⁵⁵
2. Mojżesz rozmawia z Bogiem.
3. Gałąź winna – Księga Liczb.
4. Oślica Balaama.

Ponadto na ścianie tej znajdowały się dwa trójkątne pejzaże. Wszystkie obrazy znajdujące się na ścianie zachodniej w 1979 roku zostały zdeponowane w parafii św. Jerzego w Elblągu. Płyty były w znacznym stopniu zniszczone przez bezpośrednie działanie wody i owadów. Do tego roku nie zachował się czwarty obraz według kolejności – Oślica Balaama.

W 1984 roku zachowane obrazy po konserwacji zostały umieszczone w kościele bł. Doroty w Elblągu, (z prawej strony ołtarza, nad drzwiami do zakrystii) – Mojżesz rozmawia z Bogiem i Uniesienie Eliasza. Obraz z trzeciej płyty – Gałąź winna – Księga Liczb, umieszczono przy zejściu do dolnego kościoła.

⁵² Tamże, s. 7, podaje tytuł: Postać w czerwono-niebieskiej szacie.

⁵³ Tamże, s. 20.

⁵⁴ Kolejność i tytuły obrazów podane za Kartą inf. WBDZ.

⁵⁵ M. G a w r y ł u k, dz. cyt., s. 21, podaje tytuł: Elias w rydwanie.

ZAKOŃCZENIE

W niniejszej opracowaniu autor starał się dokonać możliwie najszerszej prezentacji obrazów z kościoła bł. Doroty z Matów Wielkich w Elblągu. Prezentacja ta ukazana została nie tylko pod kątem historycznym. Jej celem było także uwypuklenie przesłania teologiczno-dydaktycznego. Ikonografia kościoła jest starannie zaplanowaną historią zbawienia opartą na wydarzeniach biblijnych, w której wychodząc od historii upadku człowieka (grzech pierworodny), przez jego dalsze niewierności, dochodzi się do zbawczej męki Chrystusa, dokonującego odkupienia człowieka, a zesłanie Ducha Świętego, które zamyka ikonograficzne przesłanie, jest umocnieniem człowieka w jego wierności Bogu.

Historia zbawienia według malowideł umieszczonych na emporach w kościele w Elblągu rozpoczyna się od stworzenia Ewy, która była przyczyną odejścia od Boga pierwszych ludzi. Ta scena, połączona z obrazem grzechu pierworodnego i wypędzeniem z raju Adama i Ewy, ukazuje zerwane przymierze Boga z człowiekiem, które dokonało się przez akt stwórczy Boga. To człowiek uległ pierwiastkom zła, które ciągle będą determinować jego postępowanie na ziemi. Dalsze ilustracje biblijne ukazują grzeszne czyny człowieka na ziemi (np. zabójstwo Abela przez Kaina, postępek Chama, wieża Babel) oraz karzącą interwencję Boga (potop i rozproszenie budowniczych wieży Babel). Bóg ciągle jednak zawiera nowe przymierza z ludźmi, które są jednak zrywane przez człowieka (w scenach malarskich jest to przymierze Boga z Noem i Abrahamem).

W scenach malarskich w kościele w Elblągu jest ukazana głęboka prawda teologiczna: od zawarcia przymierza z Abrahamem rozpoczyna się dialog Boga już nie z całą ludzkością, lecz tylko z narodem wybranym. W ten sposób Izraelici zostają przygotowani do przyjścia Mesjasza, którego prefiguracją jest scena wywyższenia węża na pustyni podczas wędrówki Izraelitów. Ta scena malarska jest zwróceniem uwagi na Nowego Testamentu w malarskim ujęciu w kościele w Elblągu. Dokładnie została w wizerunku malarskim zilustrowana męka Chrystusa, w dziewięciu obrazach, od modlitwy Jezusa w Ogrójcu, przez drogę krzyżową do złożenia ciała w grobie. Trzy końcowe obrazy przedstawiają triumf Chrystusa: Jego zmartwychwstanie, Wniebowstąpienie i Zesłanie Ducha Świętego.

Nie trudno jest zauważyć, że w interesującym nas kościele mamy do czynienia z klasycznym przykładem *Biblia pauperum*. Przyzwyczajeni ograniczać ten styl ikonografii zasadniczo do czasów średniowiecza, na przykładzie pochodzącego z XVIII wieku kościoła z Kaczynosu widzimy ciągłą jego obecność także w wiekach późniejszych. Co więcej, można zaryzykować stwierdzenie, że właśnie w tym kościele styl ten osiąga pełnię rozkwitu. Jego układ kompozycyjny jest bardzo czytelny i od samego początku do końca wiernie realizowany. Tylko zła wola nie pozwoliłaby na odkrycie, że w wypadku ikonografii kaczynoskiej mamy rzeczywiście do czynienia z przykładem *Biblia pauperum*.

Do odnotowania pozostają jeszcze dwa istotne, według autora niniejszego opracowania, fakty: ikonografia typu *Biblia pauperum* obecna była także w kościo-

łach protestanckich⁵⁶; drugim, że nie uległa ona zniszczeniu. Odrestaurowana, służy i ozdabia świątynię katolicką.

Ikonografia kościoła z Kaczynosu jest jedną z bogatszych na Powiślu. Historycy sztuki, przy okazji rekonstrukcji kościoła, dokonali tylko rejestracji poszczególnych obrazów. Nie zapominajmy jednak, że cel malarstwa kościelnego jest przede wszystkim teologiczny a dopiero później ilustracyjno-artystyczny. Stąd szersza analiza malarstwa biblijnego w kościołach Powiśla wydaje się być jak najbardziej słusznym postulatem badawczym.

⁵⁶ Przykładem tego samego typu malarstwa może być poewangelicki kościół Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Malborku.